

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فن آوری
دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم
دانشکده علوم و فنون قرآن تهران

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تفسیر قرآن مجید

موضوع: بررسی مبانی و روش تفسیری امام حسن مجتبی علیه السلام و بازتاب آن در تفاسیر معاصر

استاد راهنما:

حجة الاسلام و المسلمین علی اکبر بابایی

استاد مشاور:

جناب آقای حسن زاده

نگارنده:

اکرم زاهد

شهریور ۹۰

کلیه حقوق مادی و معنوی این پایان نامه متعلق به دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم،
دانشکده علوم و فنون قرآن تهران می باشد.
چاپ پایان نامه و استخراج مقاله از پایان نامه باید به نام دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم،
دانشکده علوم و فنون قرآن تهران، با تأیید استاد راهنما و با مجوز معاونت پژوهشی
دانشگاه باشد.

چکیده:

مبانی و روش تفسیر، از مهم ترین پایه ها و زیر ساخت های فهم آیات می باشند و هر گامی که در راه شناسایی و ارائه این روش ها برداشته شود، ارزشمند خواهد بود.

از آن جا که اهل بیت عصمت و طهارت : مفسران برگزیده خدا، راسخان در علم، آگاه به همه معانی قرآن و مصون از خطا هستند، استخراج مبانی و روش تفسیری ایشان، می تواند معیار و شاخص آراء و روش های تفسیری مفسران قرار گیرد، لذا کوشش و تلاش برای آشنایی با مبانی و روش تفسیری ایشان، حائز رفیع ترین جایگاه، در پژوهش های تفسیری است.

در این پایان نامه سعی شده تا اولاً جو علمی و تفسیری عصر امام حسن علیه السلام بررسی شود و ویژگی های بارز تفسیری آن دوره شناسایی گردد، ثانیاً، با استقرای روایات تفسیری و مستندات قرآنی امام حسن علیه السلام - به عنوان یکی از آگاهان به تمام معارف قرآن کریم- و دسته بندی آن ها در سه عنوان تفاسیر بیانی، تفاسیر استنادی و تفاسیر عملی؛ مبنا، روش و قواعد حاکم بر تفسیر ایشان از میان روایاتشان استخراج شود.

مقارن بودن حیات امام حسن علیه السلام با عصر رسالت و عصر صحابه و ویژگی های متفاوت تفسیری این دو دوره و حضور پیامبر ص و اهل بیت ایشان در میان مردم به عنوان مفسران برگزیده خدا و آگاه به همه معانی قرآن از ویژگی های بارز تفسیری عصر امام حسن علیه السلام به شمار می آید.

مبانی ای چون الهی بودن قرآن، جامعیت، تحریف ناپذیری، جاودانگی، امکان فهم و تفسیر قرآن، حجیت ظواهر آیات، ساختار چند معنایی قرآن، جدایی ناپذیری قرآن و عترت، و بی طرفی علمی و قواعدی چون لزوم رجوع به ائمه : در تفسیر مشکل و تأویل و پرهیز از تفسیر به رأی و روش هایی چون روش تفسیر قرآن به قرآن، روش تفسیر قرآن با روایت و تفسیر قرآن با در نظر گرفتن مفاهیم عرفی کلمات، مصداق و اسباب و شأن نزول از مواردی است که با بررسی روایات امام حسن علیه السلام به دست آمد.

همچنین از دیگر اهداف این پایان نامه بررسی میزان توجه مفسران معاصر به روش تفسیری امام حسن علیه السلام و توجه به روایات تفسیری ایشان در دو بعد کمی و کیفی است. در این مورد از میان تفاسیر استفاده شده، میزان توجه به روش تفسیری امام حسن علیه السلام متفاوت بوده و در مواردی نشان دهنده اقبال مفسران به این روش هاست، که البته این اقبال بدون تصریح مفسران به این امر می باشد. استفاده از روایات تفسیری امام حسن علیه السلام در اکثر این تفاسیر کم بوده و از نظر کیفی هم غالباً به شکل استشهادی می باشد.

کلید واژه: امام حسن علیه السلام، تفسیر در عصر امام حسن علیه السلام، مبانی تفسیر، روش تفسیر.

فهرست مطالب

کلیات تحقیق

۲	مقدمه
۷	مفاهیم واژگان و اصطلاحات
۸	بیان مسئله
۹	پیشینه تحقیق
۱۰	پرسش های تحقیق
۱۰	فرضیه های تحقیق
۱۱	هدف ها و ضرورت ها
۱۱	فواید علمی و کاربردی
۱۱	روش تحقیق

فصل اول: دانش قرآنی و مقام تفسیری امام حسن علیه السلام و تفسیر در

عصر ایشان

۱۳	۱.۱. مقام و دانش تفسیری امام حسن <small>علیه السلام</small>
۱۳	۱.۱.۱. دانش قرآنی و مقام تفسیری امام حسن <small>علیه السلام</small> در بیان خود ایشان
۱۴	۲.۱.۱. دانش قرآنی و مقام تفسیری امام حسن <small>علیه السلام</small> در بیان پیامبر ﷺ و سایر معصومین :
۱۹	۳.۱.۱. دانش قرآنی و مقام تفسیری امام حسن <small>علیه السلام</small> در بیان صحابه، دانشمندان و قرآن پژوهان.
۲۱	۲.۱. جایگاه تفسیر در عصر امام حسن <small>علیه السلام</small>
۲۱	۱.۲.۱. شاخصه و ویژگی دوره تفسیری امام حسن <small>علیه السلام</small>
۲۱	۱.۱.۲.۱. عصر رسالت
۲۱	۲.۱.۲.۱. عصر صحابه
۲۲	۱.۲.۱.۲.۱. ویژگی های سیاسی، تاریخی و فرهنگی عصر صحابه
۲۲	۱.۱.۲.۱.۲.۱. عصر حاکمیت خلفا
۲۳	۲.۱.۲.۱.۲.۱. عصر حکومت امام علی <small>علیه السلام</small>
۲۴	۳.۱.۲.۱.۲.۱. عصر امامت امام حسن <small>علیه السلام</small>

۲۶	۲.۲.۱.۲.۱. ویژگی های تفسیری عصر صحابه
۲۸	۲.۲.۱. معرفت مفسران عصر امام حسن <small>علیه السلام</small>
۳۸	۳.۲.۱. معرفت آثار تفسیری عصر امام حسن <small>علیه السلام</small>
۴۲	۴.۲.۱. معرفت راویان احادیث تفسیری در عصر امام حسن <small>علیه السلام</small>
	فصل دوم: مروری بر آراء تفسیری امام حسن <small>علیه السلام</small>
۴۶	۱.۲. تفسیر های بیانی
۴۷	۱.۱.۲. روایات بیانگر معانی و مصادیق واژگان
۴۸	۲.۱.۲. روایات بیانگر مفاد آیات
۵۲	۳.۱.۲. روایات بیانگر مصادیق آیات
۵۷	۴.۱.۲. روایات بیانگر سبب نزول آیات
۵۹	۲.۲. تفسیرهای استنادی
۶۷	۳.۲. تفسیرهای عملی
	فصل سوم: مبانی و منابع تفسیر امام حسن مجتبی <small>علیه السلام</small>
۶۸	۱.۳. مبانی تفسیر
۶۸	۱.۱.۳. الهی بودن قرآن
۶۹	۲.۱.۳. جامعیت قرآن
۷۱	۳.۱.۳. تحریف ناپذیری
۷۲	۴.۱.۳. جاودانگی قرآن
۷۳	۵.۱.۳. امکان فهم قرآن
۷۶	۶.۱.۳. حجیت ظواهر آیات
۷۷	۷.۱.۳. جدایی ناپذیری قرآن و عترت
۷۷	۸.۱.۳. بی طرفی علمی
۷۹	۲.۳. منابع تفسیر:
۸۰	۱.۲.۳. قرآن
۸۰	۲.۲.۳. روایت
۸۲	۳.۲.۳. عقل
۸۳	۴.۲.۳. منابع تاریخی

فصل چهارم: قواعد، روش، سبک های بیانی تفسیر

- ۸۵ مفاهیم واژگان و اصطلاحات
- ۸۸ ۱.۴: قواعد تفسیری
- ۸۸ ۱.۱.۴: لزوم رجوع به ائمه : در تفسیر مشکل و تأویل
- ۸۸ ۲.۱.۴: پرهیز از تفسیر به رأی
- ۹۰ ۲.۴: گونه های روش های تفسیری
- ۹۰ ۱.۲.۴: تفسیر قرآن با قرآن
- ۹۰ ۱.۱.۲.۴: با توجه به سیاق
- ۹۲ ۲.۱.۲.۴: با توجه به آیات دیگر
- ۹۳ ۲.۲.۴: تفسیر قرآن با سنت (روایت و سیره)
- ۹۴ ۳.۲.۴: تفسیر قرآن با بیان مصداق
- ۹۷ ۴.۲.۴: تفسیر قرآن با توجه به مفهوم عرفی کلمات
- ۹۸ ۵.۲.۴: تفسیر قرآن با توجه به سبب نزول

فصل پنجم: بازتاب روش تفسیری امام حسن علیه السلام در تفاسیر مشهور

معاصر

- ۱۰۱ ۱.۵: تحلیلی از میزان توجه به روش و روایات تفسیری امام حسن علیه السلام در تفاسیر معاصر
- ۱۰۲ ۱.۱.۵: تفسیر «انوار درخشان»
- ۱۰۲ ۱.۱.۱.۵: بررسی میزان توجه به روش های تفسیری امام حسن علیه السلام در این تفسیر
- ۱۰۵ ۲.۱.۱.۵: میزان توجه به روایات تفسیری امام حسن علیه السلام
- ۱۰۷ ۲.۱.۵: تفسیر «المیزان»
- ۱۰۷ ۱.۲.۱.۵: بررسی میزان توجه به روش های تفسیری امام حسن علیه السلام در این تفسیر
- ۱۱۱ ۲.۲.۱.۵: میزان توجه به روایات تفسیری امام حسن علیه السلام
- ۱۱۴ ۳.۱.۵: تفسیر «نمونه»
- ۱۱۴ ۱.۳.۱.۵: بررسی میزان توجه به روش های تفسیری امام حسن علیه السلام در

	این تفسیر
۱۱۸	۲.۳.۱.۵. میزان توجه به روایات تفسیری امام حسن <small>علیه السلام</small>
۱۱۹	۴.۱.۵. تفسیر «روان جاوید»
۱۲۰	۱.۴.۱.۵. بررسی میزان توجه به روش های تفسیری امام حسن <small>علیه السلام</small> در
	این تفسیر
۱۲۱	۲.۴.۱.۵. میزان توجه به روایات تفسیری امام حسن <small>علیه السلام</small>
۱۲۳	۵.۱.۵. تفسیر «اثنا عشری»
۱۲۳	۱.۵.۱.۵. بررسی میزان توجه به روش های تفسیری امام حسن <small>علیه السلام</small> در
	این تفسیر
۱۲۵	۲.۵.۱.۵. میزان توجه به روایات تفسیری امام حسن <small>علیه السلام</small>
۱۲۷	نتیجه گیری و پیشنهادات
۱۲۹	فهرست منابع

کلیات

مقدمه

مفاهیم واژگان و اصطلاحات

بیان مسئله

پیشینه تحقیق

پرسش های تحقیق

فرضیه های تحقیق

هدف ها و ضرورت ها

فواید علمی و کاربردی

روش تحقیق

مقدمه

گرچه قرآن کریم به حسب اوصافی که برای خویش ذکر کرده، بیان^۱، تبیان^۲ و کتاب مبین^۳ و به زبان عربی آشکار^۴ و برای پند گرفتن سهل و آسان است^۵، ولی هر اندیشمند بصیری که اندک آشنایی با قرآن و معارف آن داشته باشد، به خوبی می داند که علوم و معارف نهفته در قرآن کریم دارای سطوح و مراتب مختلف است و دلالت آیات کریمه بر آن معارف یکسان نیست. بنابراین می توان گفت، آیتی که در صدر اسلام بر مردم نازل می شد، در یک سطح نبوده است، بخش عظیمی از آیات در سطحی فراتر از فهم توده مردم بود که بر طبق آیه کریمه ﴿وَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ﴾ (نحل، ۴۴) پیامبر ﷺ علاوه بر ابلاغ وحی، نقش تبیین آیات را نیز بر عهده داشته اند.

با توجه به اینکه قرآن کریم کتاب جاودانی است و معارف آن اختصاص به زمان رسول خدا ﷺ ندارد و با نظر به اینکه بخشی از معارف آن در توان فهم همگان نیست، حکمت خدا اقتضا می کند بعد از ایشان نیز در هر عصر شخصی آگاه به همه معارف قرآن و مصون از خطا و توانا بر تفسیر واقعی آن وجود داشته باشد و مردم از طریق ایشان به معارف قرآن دسترسی یابند؛ زیرا در غیر این صورت، اولاً بخش عمده ای از معارف آن در ابهام می ماند و بهره گیری از آن به زمان رسول خدا ﷺ اختصاص می یابد و این با جاودانگی قرآن سازگار نیست و ثانیاً بر اثر نبود مفسر آگاه به همه معارف واقعی آن، قرآنی که برای حل اختلاف آمده^۶، زمینه دیگری برای اختلاف می شود و غرض از نزول آن که هدایت بشر و رفع اختلاف است، حاصل نخواهد شد، و این با حکمت خدا سازگار نیست.^۷

۱. ﴿هُذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَ هُدًى وَ مَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ﴾ این (قرآن) برای مردم روشنگر (حقایق) و برای پرهیزکاران سراپا

هدایت و اندرز است. آل عمران، ۱۳۸

۲. ﴿وَ أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ﴾ و این کتاب را بر تو فرو فرستادیم در حالی که بیان رسا و روشنگر هر

چیزی (از علوم و معارف) است. (نحل، ۸۹)

۳. ﴿وَ الْكِتَابِ الْمُبِينِ﴾ سوگند به این کتاب روشن و روشنگر. (دخان، ۲)

۴. ﴿بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ﴾ (آن را) به زبان عربی روشن (فرو فرود آورده). (شعراء، ۱۹۵)

۵. ﴿وَ لَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ﴾ و به راستی ما قرآن را برای تذکر و پندآموزی آسان و قابل فهم کردیم، پس آیا

پندگیرنده ای هست؟ (قمر، ۱۷)

۶. ﴿وَ أَنْ أَحْكُمُ بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ﴾ و (تو را وحی کردیم به) اینکه در میان آنان طبق آنچه خدا نازل کرده داوری کن.

(مائده، ۴۹)

۷. ر.ک: بابایی، علی اکبر، مکاتب تفسیری، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم

انسانی دانشگاه ها (سمت)، چاپ دوم، ۱۳۸۵ ه.ش، ج ۱، ص ۶۴.

لذا پیامبر گرامی اسلام ﷺ در هنگام رحلت خود امتش را به تمسک به دو چیز توصیه کرده و فرمودند: «إِنِّي تَارِكٌ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ مَا إِنْ تَمَسَّكْتُمْ بِهِمَا لَنْ تَضِلُّوا كِتَابَ اللَّهِ وَ عِرَّتِي أَهْلَ بَيْتِي وَ إِنَّهُمَا لَنْ يَفْتَرِقَا حَتَّى يَرِدَا عَلَيَّ الْحَوْضِ»^۱ «همانا من در میان شما دو چیز گرانقدر می گذارم که اگر به آن دو تمسک کنید هرگز گمراه نخواهید شد: کتاب خدا و اهل بیت. به راستی آن دو هرگز از هم جدا نمی شوند تا در کنار حوض کوثر بر من وارد شوند».

اقتران و همراهی کتاب خدا و عترت پیامبر ﷺ که از عبارت «مَا إِنْ تَمَسَّكْتُمْ بِهِمَا لَنْ تَضِلُّوا» به ذهن متبادر می شود، این مطلب را در مورد اهل بیت : روشن می سازد که قرآن به تنهایی برای هدایت کافی نیست و نیازمند به مفسری است تا بشر بتواند در پرتو هدایت های وی و تبیین نقاط مبهم قرآن از گمراهی نجات یابد، همچنین از عبارت «إِنَّهُمَا لَنْ يَفْتَرِقَا» دو مطلب می توان فهمید: ۱- مصونیت از هوا و خطا؛ زیرا جدا نشدن آنان از قرآن به این است که دانش، اندیشه و رفتار آنها همه مطابق قرآن باشد و این مستلزم مصونیت آنان از هوا و خطاست و اگر جز این باشد، این پیوستگی محقق نمی شود. ۲- آگاه بودن آنان به همه معانی و معارف قرآن؛ زیرا جدا نشدن قرآن از آنان به این است که قرآن با همه معانی و معارفش در نزد آن ها باشد؛ اگر قسمتی از معارف آن را ندانند آن قسمت از آن ها جدا شده است.^۲

در مورد آگاه بودن اهل بیت : به همه معانی و معارف قرآن علاوه بر دلالت حدیث ثقلین روایات دیگری نیز وجود دارد؛ به طور نمونه از امام باقر عليه السلام روایت شده که فرمود: «مَا يَسْتَطِيعُ أَحَدٌ

۱ . مفید، محمد بن محمد بن نعمان، الإرشاد، قم، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید قم، ۱۴۱۳ ه.ق، ج ۱، ص ۲۳۱، طوسی، محمد بن حسن، الأمالی، قم، انتشارات دارالثقافة، ۱۴۱۴ ه.ق، ص: ۱۶۲، ۵۴۷، طبرسی، احمد بن علی، الاحتجاج، مشهد مقدس، نشر مرتضی، ۱۴۰۳ ه.ق، ج: ۱، ص: ۲۶۳، ج: ۲، ص: ۳۸۰، دیلمی، حسن بن ابی الحسن، إرشاد القلوب، بی جا، انتشارات شریف رضی، ۱۴۱۲ ه.ق، ج: ۱، ص: ۱۳۱، حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة، قم، مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، ۱۴۰۹ ه.ق، ج: ۲۷، ص: ۳۴، مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، لبنان، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۴ ه.ق، ج: ۲، ص: ۱۰۰، ۲۸۵.

این حدیث را با عبارت های دیگر در کتب ذیل بنگرید: صفار، محمد بن حسن، بصائر الدرجات، بی جا، انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، چاپ: دوم، ۱۴۰۴ ه.ق، ص: ۴۱۳، تمیمی، نعمان بن محمد، دعائم الإسلام، دار المعارف مصر، چاپ: دوم، ۱۳۸۵ ه.ق، ج: ۱، ص: ۲۸، صدوق، محمد بن علی، الأمالی، بی جا، انتشارات کتابخانه اسلامی، چاپ: چهارم، ۱۳۶۲ ه.ش، ص: ۴۱۵، طوسی، محمد بن حسن، الأمالی، پیشین، ص: ۵۴۷، مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، پیشین، ج ۲، ص: ۲۲۶، ج: ۵، ص: ۲۱، نوری، حسین، مستدرک الوسائل، قم، مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، ۱۴۰۸ ه.ق، ج: ۷، ص: ۲۵۵، ج: ۱۱، ص: ۳۷۲ و ابن سعد، الطبقات الكبرى، بیروت، دار بیروت- دارصادر، ۱۳۷۷ ه.ق، ج ۲، ص ۱۹۴، احمد بن حنبل، مسند، بی جا، دارالفکر، بی تا، ج ۳، ص ۱۴، ۱۷، ۲۶، ۵۹.

۲ . ر.ک: بابایی، علی اکبر، مکاتب تفسیری، پیشین، ج ۱، ص ۶۶.

أَنْ يَدَّعِيَ أَنَّ عِنْدَهُ جَمِيعَ الْقُرْآنِ كُلِّهِ ظَاهِرِهِ وَ بَاطِنِهِ غَيْرُ الْأَوْصِيَاءِ»^۱ «هیچ کس غیر از اوصیاء نمی تواند ادعا کند که همه قرآن و ظاهر و باطن آن در نزد اوست». همچنین در روایت دیگری برید بن معاویه می گوید: به ابو جعفر علیه السلام گفتم: «قُلْ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيداً بَيْنِي وَ بَيْنَكُمْ وَ مَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ» (رعد، ۴۳) بگو کافی است که خدا و کسی که علم کتاب در نزد اوست گواه بین من و شماست. (یعنی این آیه را نزد آن حضرت تلاوت کردم تا در معنای آن توضیحی دهد) فرمود: خدا از [من عنده علم الكتاب] خصوص ما را قصد کرده و علی علیه السلام [نخستین و برترین و بهترین ماست]^۲. بنابراین رسول خدا ﷺ و حضرت علی علیه السلام و یازده امام بعد از ایشان به همه معارف قرآن کریم آگاه بوده اند و هیچ معنا و مطلبی نبوده که خدای متعال آن را از آیات کریمه اراده کرده باشد و آن بزرگواران ندانند. هر یک از ایشان در طول زندگانی خود به اندازه ای که زمینه فراهم بوده است، آیات را تفسیر و معارف واقعی قرآن را تبیین می کرده اند، ولی بر اثر ظلم ظالمان و منع مانعان یا نبودن افراد شایسته هیچ گاه زمینه ای فراهم نشده است که همه معانی و معارف قرآن را برای دیگران بیان کنند^۳ با این وجود روایات فراوانی از ایشان در تفسیر قرآن در کتب روایی و همچنین تفاسیر روایی جمع آوری شده که - ضمن تحقیق در مورد صحت و ضعف آن ها - منبعی ارزشمند برای تفسیر قرآن می باشند.

حال با توجه به این نکته که ائمه هدی : آشنایان به حقیقت کلام الهی و مفسران واقعی آن هستند، و رسیدن به فهم کامل قرآن جز از طریق ایشان ممکن نیست، به نظر می رسد برای اجتناب از گمراهی در این راه و در امان ماندن از خطا و لغزش، بایستی به روش و سیره این بزرگواران تمسک جست و با بررسی عملکرد ایشان، به اصول، مبانی و روش صحیح تفسیر قرآن دست یافت. چرا که شناخت مبانی و قواعد صحیح و روش های معتبر مانع از تفسیر به رأی و التزام به اصول و قواعد نامعتبر می گردد. بنابراین بایستی روایات تفسیری هر یک از اهل بیت : مورد بررسی دقیق قرار بگیرد.

بدین منظور مبانی و روش تفسیری امام حسن مجتبی علیه السلام مورد مطالعه و تحقیق قرار گرفته است و برای تبیین موضوع به بررسی جو علمی و تفسیری حاکم بر عصر امام مجتبی علیه السلام پرداخته شده و با بهره گیری از روایات تفسیری ایشان به استخراج مبانی و قواعد حاکم بر تفسیر امام علیه السلام و

۱. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران، دار الکتب الإسلامیة، چاپ: چهارم، ۱۳۶۵ ه.ش، ج: ۱، ص: ۲۲۸

۲. قُلْتُ لِأَبِي جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ قُلْ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيداً بَيْنِي وَ بَيْنَكُمْ وَ مَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ قَالَ إِيَّانَا عَنِّي وَ عَلَيَّ أَوْلْنَا وَ أَفْضَلْنَا وَ خَيْرُنَا بَعْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آَلِهِ وَ سَلَّمَ ۶ همان، ج: ۱، ص: ۲۲۹.

۳. ر.ک: بابایی، علی اکبر، مکاتب تفسیری، پیشین، ج: ۱، ص: ۷۸.

شناساندن روش معتبر تفسیر نزد ایشان و میزان اهتمام مفسران عصر حاضر به روش و رویکرد این امام همام پرداخته شده است.

این پایان نامه از ۵ فصل تشکیل شده است:

در فصل اول دانش قرآنی و مقام تفسیری امام حسن علیه السلام و تفسیر در عصر ایشان بررسی شده و شامل دو بخش است: در بخش اول به بررسی مقام و دانش تفسیری امام حسن علیه السلام در بیان خودشان، پیامبر ۶ و سایر معصومان :، صحابه، اندیشمندان و قرآن پژوهان و در بخش دوم به بررسی جایگاه تفسیر در عصر ایشان که شامل مطالبی چون شاخصه و ویژگی دوره تفسیری امام حسن علیه السلام، معرفی مفسران، آثار تفسیری و راویان احادیث تفسیری عصر ایشان می باشد، پرداخته شده است.

در فصل دوم روایات تفسیری امام حسن علیه السلام به سه بخش تفسیرهای بیانی، تفسیرهای استنادی و تفسیرهای عملی تقسیم و مورد بررسی قرار گرفته است.

در فصل سوم مبانی و منابع مورد استفاده امام حسن علیه السلام در دو بخش با استفاده از روایات تفسیری ایشان نگاشته شده است.

در فصل چهارم به بیان روش های تفسیری امام حسن علیه السلام که در روایات تفسیری ایشان می باشد، پرداخته شده است.

در فصل پنجم میزان بهره گیری مفسران معاصر از روش ها و روایات تفسیری امام حسن علیه السلام مورد بررسی قرار گرفته و بدین منظور از میان تفاسیر معاصر، از تفسیرهایی که روایات تفسیری امام حسن علیه السلام در آنها آمده، استفاده شد و به عنوان نمونه ۵ تفسیر انوار درخشان، المیزان، نمونه، روان جاوید و اثنا عشری انتخاب و بررسی شده است.

در پایان این مقدمه ذکر چند نکته ضروری به نظر می رسد:

۱. در راستای اهداف این پژوهش سعی شده تا تمام روایات تفسیری و مستندات قرآنی امام حسن علیه السلام، که به صورت پراکنده در منابع روایی مختلف موجود بوده، جمع آوری شود. برای این منظور به بیش از ۴۰ منبع روایی و تفسیری و ... مراجعه شد. این منابع عبارتند از: «الکافی» کلینی، «وسائل الشیعه» حر عاملی، «الامالی» مفید، «الامالی» طوسی، «تحف العقول» ابن شعبه حرّانی، «الاحتجاج» طبرسی، «الامالی، التوحید، معانی الاخبار» صدوق، «تفسیر الامام عسکری علیه السلام»، «کتاب سلیم بن قیس»، «تفسیر فرات کوفی» فرات بن ابراهیم کوفی، «ارشاد القلوب» دیلمی، «شواهد التنزیل» حاکم حسکانی، «العمده» ابن بطریق حلی، «بحار الانوار» مجلسی، «تفسیر اثنی عشری» حسینی شاه عبدالعظیمی، «صافی و اصفی» فیض کاشانی، «نور الثقلین» حویزی، «البرهان» بحرانی، «مجمع البیان»

طبرسی، «کنز الدقائق و بحر الغرائب» قمی مشهدی، «تفسیر العیاشی» عیاشی، «عوالی الآلی» ابن ابی جمهور احسائی، «کشف الغمه» علی بن عیسی اربلی، «المناقب» ابن شهر آشوب، «بیان المعانی» عبدالقادر ملاحویش آل غازی، «جامع البیان» طبری، «البحرالمحیط» محمد بن یوسف اندلسی، «المحرر الوجیز» ابن عطیه اندلسی، «روح المعانی» آلوسی، «روح البیان» حقی بروسوی، «غرائب القرآن و رغائب الفرقان» حسن بن محمد نیشابوری، «الکشاف» زمخشری، «تفسیر القرآن العظیم» ابن ابی حاتم، «تفسیر القرآن العظیم» ابن کثیر دمشقی، «الدر المنثور» سیوطی، «مفاتیح الغیب» فخر رازی، «مراح لبید لکشف معنی القرآن المجید» نووی و «موسوعه کلمات امام حسن علیه السلام» و «مسند الامام حسن علیه السلام» عزیز الله عطاردی....

۲. مقصود از واژه عصر در فصل اول این پایان نامه، طول زندگانی امام حسن علیه السلام، از ولادت تا شهادت ایشان می باشد.

۳. در ترجمه آیات قرآن، از ترجمه آیت الله مشکینی استفاده شده است.

۴. منظور از تفاسیر معاصر، تفسیرهای دو قرن ۱۴ و ۱۵ می باشد.

مفاهیم واژگان و اصطلاحات:

مبانی

مبانی جمع «مبنا» است که در لغت به معنای بنیاد، اساس، شالوده و پایه آمده است.^۱ وجود مبانی برای هر علمی امری طبیعی، لازم و مسلم است. وجود مبانی در دانش تفسیر به علت اهمیت آن از نظر موضوع، هدف و فایده ضروری‌تر است، از این رو مفسران در طول تاریخ تفسیر همواره بر اساس مبانی از پیش پذیرفته شده ای به تفسیر قرآن پرداخته اند.^۲ مبانی تفسیر؛ اصول بنیادین^۳، پیش فرض‌ها، اصول موضوعه و باورهای اعتقادی^۴ هستند که تفسیر قرآن بر آن‌ها استوار است. مبانی تفسیر چگونگی رویکردها، روش‌ها، گرایش‌ها و اصول و قواعد تفسیری مفسران را مشخص می‌کند.^۵ مواردی چون الهی بودن قرآن، تحریف ناپذیری، جامعیت و جاودانگی، امکان و جواز تفسیر، حجیت ظواهر قرآن، ساختار چند معنایی، ... از مبانی تأثیرگذار در تفسیر قرآن می‌باشند.

روش

روش به معنای عمل رفتن^۶، طرز، طریقه، راه، شیوه^۷ می‌باشد. در رابطه با روش تفسیر کتب متعددی نوشته شده است، به عنوان نمونه در این کتب تعاریفی چون:

- ۱- مستند یا مستنداتی که مفسران در فهم و تفسیر آیات قرآن از آنها بهره گرفته اند.^۸
- ۲- استفاده از ابزار یا منبع خاص در تفسیر قرآن که معانی و مقصود آیه را روشن ساخته و نتایج مشخص را به دست می‌دهد، به عبارت دیگر چگونگی کشف و استخراج معانی و مقاصد آیات قرآن را می‌گویند.^۹

با توجه به تعاریف لغوی و اصطلاحی می‌توان گفت، روش تفسیر به معنای چگونگی استفاده از ابزار یا منبع خاص در جهت کشف، استخراج و روشن ساختن معانی و مقاصد آیات قرآن است. معمولاً

۱. معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران، انتشارات امیر کبیر، چاپ چهارم، ۱۳۶۰ ه.ش، ج ۳، ص ۳۷۷۷. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۷ ه.ش، ج ۱۳، ص ۲۰۱۱۹.
۲. به طور مثال مفسرانی چون شیخ طوسی در مقدمه «التبیین فی تفسیر القرآن» و طبرسی در مقدمه «مجمع البیان»، علامه طباطبایی در مقدمه یا در ذیل برخی از آیات به بیان مبانی و روش و مقدمات تفسیری خود پرداخته اند.
۳. بابایی، علی اکبر، عزیزی کیا، غلامعلی، روحانی راد، مجتبی، زیر نظر: محمود رجبی، روش شناسی تفسیر قرآن، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۸ ه.ش، ص ۳.
۴. شاکر، محمدکاظم، مبانی و روش‌های تفسیری، قم، مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۲ ه.ش، ص ۴۰.
۵. ر.ک: مؤدب، رضا، مبانی تفسیر قرآن، قم، انتشارات دانشگاه قم، ۱۳۸۶ ه.ش، ص ۲۵.
۶. معین، محمد، فرهنگ فارسی، پیشین، ج ۲، ص ۱۶۹۰.
۷. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، پیشین، ج ۸، ص ۱۲۳۷۸.
۸. مؤدب، رضا، روش‌های تفسیر قرآن، قم، اشراق، ۱۳۸۰ ه.ش، ص ۱۶۵.
۹. رضایی اصفهانی، محمد علی، منطق تفسیر قرآن (۲)، قم، جامعه المصطفی العالمیه، ۱۳۸۷ ه.ش، ص ۲۲.

با عنوان روش‌های تفسیری از روش‌هایی چون تفسیر قرآن با قرآن، تفسیر قرآن با سنت، تفسیر قرآن با عقل و ... یاد می‌شود.

بیان مسأله:

از زمان نزول قرآن کریم، مسلمانان همواره بر آن بودند تا قرآن را که کتابی هدایت‌گر برای جوامع بشری است، سر مشق و معیار زندگی خود قرار دهند. فهم معانی آیات الهی که لازمه این امر می‌باشد، از همان زمان عده‌ای را به کشف این معانی سوق داد.

این افراد برای کشف معانی آیات علاوه بر استناد به شعر عرب و ... چون از فهم کامل و حقیقی آیات قرآن عاجز بودند نیاز به رجوع به پیامبر ﷺ داشتند زیرا با توجه به تصریح قرآن، پیامبر ﷺ، مفسر و مبین کلام الهی می‌باشد.

با رحلت رسول خدا ﷺ به دلیل عدم اعتنا به سخنان ایشان مبنی بر اینکه اهل بیت : ثقل اصغر و عدل قرآن هستند، این نیاز بیش از پیش احساس شده و در طول تاریخ نیز ادامه یافت، به طوری که حتی در برخی تفاسیر شیعی نیز به روایات وارده از ائمه : توجه کافی نشده بود. درحالی که اگر روش تفسیری اهل بیت : ملاک قرار می‌گرفت، تفسیر قرآن از مهوریت خارج می‌شد.

این پایان نامه به دنبال تبیین روش تفسیری امام حسن علیه السلام است و این امر مستلزم شناخت اجمالی مقتضیات زمانی و مسائل محیطی تأثیر گذار بر جریان تفسیر از جمله صحابی و مفسران هم عصر امام حسن علیه السلام می‌باشد.

استقراء کامل روایات تفسیری و ارائه آن‌ها و نیز دسته‌بندی روایات از اهداف این پژوهش می‌باشد. از ویژگی‌های این پایان نامه این است که سعی شده روش تفسیری آن حضرت از قول، فعل و تقریر ایشان استخراج شود.

همچنین به منظور نهادینه شدن روش تفسیر اهل بیت : سعی شده که بازتاب آراء و روش تفسیری آن حضرت در تفاسیر معاصر مورد بررسی قرار گیرد.

انجام یک تحقیق با این رویکرد، سبب می‌شود که روش تفسیری اهل بیت : به ویژه در عصر حاضر بیش از پیش مورد عنایت قرار گیرد.

پیشینه تحقیق:

از آنجا که امام حسن علیه السلام دومین امام شیعیان است، کتاب های زیادی در رابطه با زندگی و سیره آن امام همام به رشته تحریر درآمده که از آن جمله می توان به این کتاب ها اشاره کرد: «امام حسن مجتبی علیه السلام اسوه حلم و حماسه»، تألیف: حسن استاد ولی؛ «امام مجتبی علیه السلام مظلوم نقل و تاریخ»، تألیف: حسین فریدونی؛ «در مکتب کریم اهل بیت امام حسن مجتبی علیه السلام»، تألیف: علی قائمی.

کتبی نیز در رابطه با سخنان گوهربار آن حضرت نگاشته شده است. از جمله: «چهل حدیث از امام حسن علیه السلام»، تألیف: محمد دانشور؛ «چهل داستان و چهل حدیث از امام حسن مجتبی علیه السلام»، تألیف: عبدالله صالحی؛ «سخنان گوهربار امام حسن مجتبی علیه السلام»، تألیف: منصور کریمان.

اما در این میان درباره مبانی و روش های تفسیری امام حسن علیه السلام کتابی وجود ندارد و تنها در بعضی پایان نامه ها به بررسی جایگاه و روش تفسیری اهل بیت : پرداخته شده است. مانند: «جایگاه احادیث پیامبر 6 و ائمه : در تفسیر قرآن»، علی اکبر مظلومی؛ «منهج تفسیری اهل بیت :»، محمد شریفانی، «روش و مبانی تفسیر اهل بیت :»، محمد بنگری، «پژوهشی پیرامون شیوة تفسیری اهل بیت :»، کمالی فرج الله.

کتاب هایی نیز در رابطه با روش تفسیر اهل بیت : نگاشته شده است؛ مانند: «روش تفسیر اهل بیت :»، تألیف: حسین تقوی دهقانی، «آسیب شناسی تفسیر معصومان»، تألیف: رستمی، «مکاتب تفسیری»، جلد ۱ مبحث مکتب تفسیری محققان آگاه به همه معانی قرآن، تألیف: علی اکبر بابایی ...

در رابطه با روش تفسیری امام حسن علیه السلام، پایان نامه ای با عنوان روش تفسیری حسنین 8 تألیف اکرم صالحی با راهنمایی استاد برومند و مشاوره استاد جودوی در دانشکده الهیات دانشگاه تهران نگاشته شده که از لحاظ مبانی و شیوة بحث با این پایان نامه متفاوت است.

پرسش های تحقیق:

- ۱- جایگاه تفسیر و مفسران در عصر امام حسن علیه السلام چیست؟
- ۲- آیا آراء تفسیری و مستندات قرآنی امام حسن علیه السلام قابل دسترسی است؟
- ۳- از روایات تفسیری و مستندات قرآنی امام حسن علیه السلام چه دسته بندی هایی می توان ارائه داد؟
- ۴- مبانی تفسیری امام حسن علیه السلام چیست؟
- ۵- قواعد و روش تفسیری امام حسن علیه السلام چیست؟
- ۶- بازتاب روش تفسیری امام حسن علیه السلام در تفاسیر معاصر چگونه است؟

فرضیه های تحقیق:

- ۱- تفسیر در آن زمان جزئی از حدیث بود و پیامبر ص و اهل بیت علیهم السلام : که مفسران آگاه به تمامی معانی قرآن و مصون از خطا هستند، در میان مردم حضور داشتند.
- ۲- آراء تفسیری و مستندات قرآنی امام حسن علیه السلام با جستجو در جوامع روایی قابل کشف و ارائه است.
- ۳- امکان دسته بندی هایی نظیر دسته بندی بر اساس بیان، استناد و عمل امام حسن علیه السلام به آیات قرآن وجود دارد.
- ۴- مبانی ای نظیر الهی بودن قرآن، جامعیت، تحریف ناپذیری، جاودانگی، امکان فهم و تفسیر قرآن، حجیت ظواهر آیات و ... از روایات تفسیری امام حسن علیه السلام قابل استنباط است.
- ۵- قواعد محدودی چون لزوم رجوع به ائمه علیهم السلام : در تفسیر مشکل و تأویل و پرهیز از تفسیر به رأی در روایات تفسیری امام حسن علیه السلام وجود دارد و روش هایی نظیر روش تفسیر قرآن به قرآن، روش تفسیر قرآن به روایت،... از روایات تفسیری ایشان قابل برداشت است.
- ۶- برآیند میزان تأثیر پذیری و توجه تفاسیر معاصر به روایات و روش تفسیری اهل بیت علیهم السلام : به لحاظ کمی و کیفی مطلوب و ایده آل نیست.

هدف ها و ضرورت ها

- ۱- شناخت اجمالی دوره تفسیری، مفسران و مقتضیات زمان و مسائل محیطی مؤثر بر جریان تفسیر.
- ۲- استخراج آراء و تحلیل مبانی و استنباط روش تفسیری امام حسن علیه السلام.
- ۳- بررسی میزان توجه مفسران معاصر به ساحت تفسیری معصومان .:
- ۴- بررسی روش تفسیری امام حسن علیه السلام و بازتاب آن در تفاسیر معاصر.
- ۵- قرار گرفتن روش تفسیر اهل بیت : به عنوان الگو و متدی برای فهم و تفسیر قرآن.
- ۶- نهادینه سازی مرجعیت روش تفسیری معصومان : در تاریخ تفسیر.

فواید علمی و کاربردی

- ۱- اکتفا نکردن به روایات تفسیری صریح و توجه به قول و فعل و تقریر معصومان : به صورت غیر مستقیم به منظور شناسایی قواعد و روش تفسیری آن ها.
- ۲- نهادینه شدن روش تفسیری اهل بیت :
- ۳- استقرار کامل روایات تفسیری و دسته بندی آن ها از چشم انداز های جدید و متفاوت.

روش تحقیق:

روش تحقیق در این پایان نامه به این صورت است، که روایات تفسیری امام حسن علیه السلام با جستجو از طریق نرم افزار از کتاب های روایی و تفسیری استخراج و سپس سعی شده تا بیشتر روایات، با اصل کتاب ها مطابقت داده شود. تحلیل روایات محور کار در این پایان نامه می باشد که در سه فصل به گزینش، دسته بندی، و ارائه مبانی، روش و قواعد موجود در این روایات پرداخته شده است. همچنین تحلیل و توصیف ویژگی های تفسیری عصر امام حسن علیه السلام با مطالعه کتب تاریخی، روایی و رجالی صورت گرفته است.

تفسیر قرآن در همه عصرها استمرار داشته و این امر نشانگر نیاز مستمر بشریت به پاسخ‌گیری از قرآن در تمام زمانها است. این نیاز در زمان حضور پیامبر ﷺ و اهل بیت ایشان که مفسران برگزیده خدا و آگاه به همه معانی قرآن هستند، به دلیل مراجعه مردم و پرسش سؤالاتشان بخصوص در زمان پیامبر ﷺ برطرف می‌شد، اما بعد از رحلت پیامبر ﷺ تفسیر قرآن دچار تحولاتی شد. با تغییر مسیر جانشینی پیامبر ﷺ به سمت خلفا و به کارگیری سیاست منع نگارش حدیث از سوی آنان، بسیاری از روایات فراموش شد. از سوی دیگر عنایات فراوان خلفا به یهودیان تازه مسلمان شده، باعث شد تا این گروه بیش از پیش و با خاطری آسوده انحرافات که در کتابشان وارد شده بود، در تفسیر قرآن بخصوص در قصه‌های قرآنی وارد کنند. لذا به منظور تبیین ویژگی‌های تفسیر در عصر امام حسن علیه السلام در این فصل دو بخش را مطرح می‌کنیم؛ در بخش نخست مقام و دانش تفسیری امام حسن علیه السلام در بیان خود ایشان، پیامبر ﷺ و سایر معصومین علیهم السلام، صحابه، اندیشمندان و قرآن پژوهان مورد بررسی قرار خواهد گرفت و در بخش دوم به بیان جایگاه تفسیر در عصر امام حسن علیه السلام پرداخته و مسائلی مانند شاخصه و ویژگی دوره تفسیری امام مجتبی علیه السلام، معرفی مفسران، آثار تفسیری و روایان احادیث تفسیری در عصر ایشان بررسی خواهد شد. شایان ذکر است که منظور از عصر، دوران حیات امام حسن علیه السلام است که از سال ۲ ه.ق تا سال ۴۹ ه.ق می‌باشد.